

ضرورت بازنگری سرفصل دروس رشته ادیان و عرفان

دکتر ملیحه معلم*
m.moallem@samt.ac.ir

چکیده

رشته ادیان و عرفان یکی از رشته‌های دانشکده الهیات و معارف اسلامی است. شورای عالی برنامه‌ریزی مشخصاتی کلی برای این رشته در سه مقطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری تعریف و تبیین نموده است. ماهیت این رشته و گستردگی ابعاد و حوزه‌های مطرح شده در آن به گونه‌ای است که در واقع اقتضا می‌کند به جای یک رشته چندین رشته باشد. در این مقاله به این رشته درسی و سرفصل دروس آن می‌پردازیم و آن را با رشته‌ها و سرفصل‌های دانشگاه ادیان و مذاهب قم مقایسه می‌کنیم.

کلید واژه

بازنگری، رشته ادیان و عرفان، مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد، سرفصل دروس، عناوین درسی، دانشگاه ادیان و مذاهب.

معرفی رشته ادیان و عرفان و جایگاه آن

دانشکده الهیات و معارف اسلامی در زمینه‌های مختلف تفکر و تاریخ دینی و عقیدتی، عمدتاً اسلام، به گزینش و تربیت دانشجوی در چندین رشته مبادرت می‌کند: علوم قرآن و حدیث، فقه و مبانی حقوق اسلامی، فلسفه و حکمت اسلامی، تاریخ و تمدن ملل اسلامی و ادیان و عرفان که از دیرباز به عنوان گرایش بودند و اکنون در برخی از دانشگاهها، مانند

سخن سمت، شماره ۲۱، بهار ۱۳۸۸، ص ۷۹-۹۱

* عضو هیئت علمی سازمان مطالعه و تدوین «سمت»

تاریخ پذیرش: ۸۸/۳/۶

تاریخ دریافت: ۸۸/۲/۵

دانشگاه تهران، به صورت رشته مطرح می‌شوند. همچنین می‌توان برخی رشته‌های جدید مانند فقه شافعی و حنفی را نام برد که اخیراً اضافه شده‌اند. وجه مشترک همه این رشته‌ها این است که با اسلام و جوانب و مباحث مختلف آن سروکار دارند.

از میان این رشته‌ها، ادیان و عرفان تقریباً استثناً و از گستردگی خاصی برخوردار است. این رشته علی‌رغم سایر رشته‌ها در دانشکده الهیات و معارف اسلامی که هر یک به بُعدی از ابعاد اسلام می‌پردازد، صرفاً ناظر بر مباحث اسلامی نیست، بلکه بیشتر بر اقسام تفکر دینی و اشکال خاص آن متمرکز است. از حیث ارتباط با اسلام می‌توان در زمینه عرفان و تصوف اسلامی و تا حدودی برخی مباحث کلامی و فرقه‌شناسی، آن هم به‌طور جزئی و مختصر، آن را مرتبط دید. اما سایر مباحث آن ماهیتاً بسیار گسترده و متنوع است؛ به نوعی که از پیدایش اندیشه دینی به شکل ابتدایی آن گرفته تا ظهور ملل و نحل مختلف همه را دربردارد و به ادیان مختلف از وحیانی و غیر وحیانی و ابعاد تاریخی، عرفانی، فلسفی و غیره می‌پردازد.

حال این سؤال مطرح می‌شود که آیا واقعاً یک رشته تحت این عنوان گنجایش این همه گستردگی و تنوع را دارد و می‌توان همه این مباحث را ذیل آن طرح و بررسی کرد؟ البته این امر عملاً اتفاق افتاده است و وجود دارد، ولی چنین وضعیتی تاکنون چه ثمراتی داشته است و استاد و دانشجو از آن چه بهره‌ای برده‌اند و سرانجام، حاصل آن از لحاظ علمی و تحقیقی چه بوده است؟ برای تبیین این مسئله و پاسخ دادن به این سؤالها لازم است به جدول دروس دوره‌های مختلف این رشته توجه کنیم (جدول ۱).

جدول ۱ جدول دروس دوره کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری الهیات و معارف اسلامی، شاخه ادیان و عرفان

دروس دوره کارشناسی (مصوب یکصد و هشتاد و نهمین جلسه شورای عالی برنامه‌ریزی: مورخ ۶۸/۱۲/۲۰)

کد درس	نام درس	تعداد		ساعت		پیشنیاز یا زمان ارائه درس
		واحد	جمع	نظری	عملی	
۴۳	معارف شیعه ۱ و ۲	۴	۶۸	۶۸		به ترتیب
۴۴	تاریخ فرق اسلامی ۱ و ۲	۴	۶۸	۶۸		"
۴۵	تاریخ فلسفه اسلامی ۱ و ۲	۴	۶۸	۶۸		به ترتیب
۴۶	تاریخ فلسفه غرب ۱ و ۲	۴	۶۸	۶۸		"
۴۷	کلیات علم کلام	۲	۳۴	۳۴		
۴۸	تفسیر عرفانی قرآن	۲	۳۴	۳۴		

ادامه جدول ۱

پیشنیاز یا زمان	ساعت		تعداد		نام درس	کد درس
	عملی	نظری	جمع	واحد		
به ترتیب		۱۰۲	۱۰۲	۶	متون عرفانی فارسی ۱ و ۲ و ۳	۴۹
"		۱۰۲	۱۰۲	۶	تاریخ تصوف ۱ و ۲ و ۳	۵۰
"		۱۰۲	۱۰۲	۶	متون ادیان و عرفان به زبان خارجی ۱ و ۲ و ۳	۵۱
		۳۴	۳۴	۲	ادیان ابتدایی و قدیم	۵۲
		۳۴	۳۴	۲	ادیان ایران قبل از اسلام	۵۳
		۳۴	۳۴	۲	دین یهود و مسیحیت	۵۴
		۳۴	۳۴	۲	ادیان هند و بودایی	۵۵
		۳۴	۳۴	۲	اسلام و ادیان دیگر	۵۶
		۳۴	۳۴	۲	جامعه‌شناسی ادیان	۵۷

دروس دوره کارشناسی ارشد (مصوب دویست و سی‌امین جلسه شورای عالی برنامه‌ریزی: مورخ

(۱۳۷۰/۱۰/۱)

پیشنیاز یا زمان	ساعت		تعداد		نام درس	کد درس
	عملی	نظری	جمع	واحد		
		۳۴	۳۴	۲	تاریخ مسیحیت	۵۱
		۳۴	۳۴	۲	تاریخ یهود	۵۲
		۳۴	۳۴	۲	ادیان هند و بودایی	۵۳
		۳۴	۳۴	۲	ادیان اروپای قدیم	۵۴
		۳۴	۳۴	۲	ادیان خاور دور	۵۵
		۳۴	۳۴	۲	ادیان ابتدایی و قدیم	۵۶
		۳۴	۳۴	۲	علم کلام تطبیقی	۵۷
		۳۴	۳۴	۲	ادیان ایران پیش از اسلام	۵۸
		۳۴	۳۴	۲	تاریخ مجادلات در اسلام	۵۹
		۳۴	۳۴	۲	عرفان و ادب فارسی	۶۰

ادامه جدول ۱

کد درس	نام درس	تعداد		ساعت		پیشنیاز یا زمان ارائه درس
		واحد	جمع	نظری	عملی	
۶۱	تاریخ تصوف از آغاز تا عصر حاضر ۱	۲	۳۴	۳۴		
۶۲	تاریخ تصوف از آغاز تا عصر حاضر ۲	۲	۳۴	۳۴		
۶۳	متون دینی و عرفانی به زبان خارجی ۱	۲	۳۴	۳۴		
۶۴	متون دینی و عرفانی به زبان خارجی ۲	۲	۳۴	۳۴		
۶۵	متون عرفانی به زبان عربی	۲	۳۴	۳۴		
۶۶	زبان خارجی (متون اسلامی) ۱	۲	۳۴	۳۴		
۶۷	زبان خارجی (متون اسلامی) ۲	۲	۳۴	۳۴		
۶۸	رساله پایان تحصیلی	۰				

دروس دوره دکتری (مصوب یکصد و هشتاد و نهمین جلسه شورای عالی برنامه‌ریزی: مورخ ۶۸/۱۲/۲۰)

ردیف	نام درس	تعداد واحد
۱	بررسی متون عرفانی به زبان فارسی	۴ واحد
۲	بررسی متون عرفانی به زبان عربی	۴ واحد
۳	متون دینی و عرفانی بودایی	۲ واحد
۴	متون دینی ایران پیش از اسلام	۴ واحد
۵	متون دینی و عرفانی هندویی	۴ واحد
۶	بررسی متون دینی و عرفانی یهود و مسیحیت	۴ واحد
۷	مباحث عمده کلامی در فرق اسلامی	۲ واحد
۸	عرفان تطبیقی	۲ واحد
۹	روشهای تحقیق در ادیان	۲ واحد
۱۰	جامعه‌شناسی دینی	

این جداول مصوب شورای عالی برنامه‌ریزی‌اند و بعدها که برنامه‌ریزی درسی به دانشکده‌ها واگذار شد، کم‌وبیش دستخوش اصلاحات و تغییراتی شدند که در جای خود به آن اشاره می‌کنیم اما، کلیت این برنامه همچنان به‌جای خود باقی است و بحث اصلی نیز

بر سر همین کلیت است. اگر بخواهیم یک دسته‌بندی از این جداول داشته باشیم، می‌توانیم دروس آن را تحت چند مقوله در نظر بگیریم، یعنی: ۱) تاریخ فرق اسلامی و عقاید کلامی، ۲) ادیان هند و خاور دور، ۳) ادیان ایران پیش از اسلام، ۴) ادیان یهود و مسیحیت و ۵) عرفان و تصوف. حال با در نظر گرفتن اینکه هر یک از این مقولات قابلیت آن را دارد که رشته‌ای جامع و مانع باشد، آن هم با چندین زیرشاخه و رشته‌های فرعی تر و تخصصی‌تر، این موضوع را بررسی می‌کنیم که در کل دوره‌ها، از کارشناسی تا دکتری، به هر یک از این مقولات چند واحد اختصاص یافته است.

۱. تاریخ فرق اسلامی و عقاید کلامی. طبق جدول مصوب شورای عالی برنامه‌ریزی در دوره کارشناسی سه عنوان درسی در ۱۰ واحد به این مبحث اختصاص دارد: معارف شیعه ۱ و ۲ (۴ واحد)، تاریخ فرق اسلامی ۱ و ۲ (۴ واحد) و کلیات علم کلام (۲ واحد). در دوره کارشناسی ارشد ۴ واحد مرتبط با این مبحث وجود دارد: علم کلام تطبیقی و تاریخ مجادلات در اسلام. سرانجام، در دوره دکتری مباحث عمده کلامی در ۲ واحد ارائه می‌شود.

۲. ادیان هند و خاور دور. در دوره کارشناسی با این عنوان ۲ واحد درس ارائه می‌شود؛ در دوره کارشناسی ارشد، ادیان هند و بودایی (۲ واحد) و ادیان خاور دور (۲ واحد) و در دوره دکتری، متون دینی و عرفانی بودایی (۲ واحد) و متون دینی و عرفانی هندویی (۲ واحد) است. در مجموع سه مقطع ۱۰ واحد در این موضوع وجود دارد.

۳. ادیان ایران پیش از اسلام. در دوره کارشناسی و کارشناسی ارشد هر یک ۲ واحد درسی به این نام و در دوره دکتری ۲ واحد متون دینی ایران پیش از اسلام ارائه می‌شود.

۴. ادیان یهود و مسیحیت. در دوره کارشناسی دین یهود و مسیحیت (۲ واحد)؛ در کارشناسی ارشد تاریخ مسیحیت (۲ واحد) و تاریخ یهود (۲ واحد) و در دوره دکتری بررسی متون دینی و عرفانی یهود و مسیحیت (۴ واحد).

۵. عرفان و تصوف. مباحث مربوط به این مقوله در دوره کارشناسی تفسیر عرفانی قرآن (۲ واحد)، تاریخ تصوف ۱، ۲ و ۳ (۶ واحد) و متون عرفانی فارسی ۱، ۲ و ۳ (۶ واحد) است. در دوره کارشناسی ارشد عرفان و ادب فارسی (۲ واحد) و تاریخ تصوف از آغاز تا عصر حاضر ۱ و ۲ ارائه می‌شود و در دوره دکتری عرفان تطبیقی (۲ واحد) وجود دارد.

معرفی برخی از سرفصلهای دروس ادیان و عرفان

۱. تاریخ تصوف. از اصلی‌ترین دروس در این رشته، تاریخ تصوف، با سه عنوان ۱، ۲ و ۳ در ۶ واحد درسی است که دانشجو را با تاریخچه و اصول و مبانی آن آشنا می‌کند. در تاریخ تصوف ۱، هدف از آن شناساندن تاریخ تصوف از آغاز تا پایان قرن هفتم هجری آمده است. اهم مباحثی که باید در این درس ارائه شود عبارت است از: بررسی روش زاهدانه در صدر اسلام، ارتباط صوفیه با تعالیم قرآنی و اقوال و افعال نبی اکرم و صحابه و ائمه علیهم‌السلام، آشنایی با صوفیان اولیه، تأسیس خانقاه و آداب آن و نیز آغاز سلسله‌ها، آراء صوفیه، مقامات و احوال و سیر و سلوک عرفانی، عرفان نظری، مسئله وحدت وجود، تفاسیر عرفانی قرآن، نظر فقها و متشرعین درباره تصوف و آداب و آراء آن، آراء غزالی، ابن عربی، مولوی، نجم‌الدین کبری، ابن فارض، ابن طفیل و همچنین برخی از کتب مهم عرفانی.

چنان‌که ملاحظه می‌شود دانشجو طی این دو واحد درسی باید با کل مبانی نظری و عملی عرفان و تصوف اسلامی آشنا شود. علاوه بر آن از لحاظ تاریخی نیز به شکل‌گیری تصوف در قرون نخستین اسلامی، تأثیر و تأثرات آن از محیطهای فرهنگی متعدد و سیر و تحول آن در طی هفت قرن که در واقع مهم‌ترین دوران محسوب می‌شود، باید اشراف یابد. طرح مسائل عرفان نظری و به‌ویژه آراء ابن عربی که هزاران مجلد را به خود اختصاص می‌دهد، و نیز آراء و افکار سایر بزرگانی که به نام برخی از آنها اشاره شد، از جمله اهدافی است که باید در این زمان کوتاه عملی شود که البته ناممکن است و از این روست که بیشتر فارغ‌التحصیلان این دوره ممکن است حتی نام ابن عربی را هم نشنوند تا چه رسد به ابن فارض و ابن طفیل.

در تاریخ تصوف ۲، مطابق سرفصلها دنباله سیر تاریخی از قرن هشتم تا دهم بررسی می‌شود که مباحث مربوط به پس از حمله مغول و به‌ویژه تاریخ تصوف در شبه قاره هند را دربردارد. شناخت سلسله‌های موجود در آن دیار و شخصیت‌های بزرگ آن همچون هجویری، ذکریا مولتانی، خواجه نظام‌الدین اولیاء، سید محمد گیسو دراز و غیره و نیز شناخت شارحان ابن عربی، بررسی شخصیت‌های بزرگ قرن هشتم به بعد، همچون حافظ، شیخ محمود شبستری، شاه نعمت‌الله ولی و جامی و سایرین نیز در این سرفصل باید دنبال شود.

تاریخ تصوف ۳ جریانات از قرن دهم تا زمان حاضر در ایران و در هند را شامل می‌شود. نظریات متفکرانی چون شیخ بهایی، فیض کاشانی، ملاصدرا تا عقاید شیخ احمد سرهندی، شاه ولی‌الله دهلوی و تا احوال و اذکار محمد داراشکوه و تأثیرات برادرش

اورنگ زیب و نیز تصوف در دوران زندیه و قاجاریه و دوره‌های پس از آن و طبعاً زمان حاضر مطالعه می‌شود.

به هر حال هر یک از این سرفصلها، خود، موضوع چندین رساله در دوره دکتری است و به‌عنوان رشته‌ای مستقل قابل بحث و بررسی است که قطعاً نمی‌توان در ۶ واحد درسی همه این مطالب را گنجانده؛ مضافاً بر اینکه چگونه می‌توان بدون بررسی سابقه تاریخ تصوف در هند و وجود سلسله‌ها و طرق مختلف در آن دیار و اهمیت نقش آنان در گذشته و زمان حاضر، به بحث در خصوص شخصیت‌های برجسته آن پرداخت. همچنین چگونه ممکن است بدون اشاره به تاریخ پادشاهان مسلمان آن دیار و ذکر سوابقی از آنها، به وجود شخصیتی چون داراشکوه و برادرش اورنگ زیب آگاهی یافت.

۲. دین یهود و مسیحیت. دومین مورد که بسیار جای بحث و نظر دارد، دین یهود و مسیحیت است که در ۴ واحد درسی گنجانده شده‌اند. هدف از ارائه این دو درس شناخت تاریخ دین یهود و مسیحیت و آراء و عقاید آنهاست. اهم مسائلی که به‌عنوان سرفصل برای تاریخ یهود در نظر گرفته شده از این قرار است: شروع تاریخ دین یهود با بررسی اوضاع اجتماعی و فکری مصر و خاورمیانه پیش از یهود، ابراهیم، موسی، دین یهود در کنعان و فلسطین، سلیمان و داوود، تأسیس معبد، روابط با دولتهای آشور و بابل، دوران اسارت، تدوین اسفار، دوران بازگشت و تعمیر معبد، روابط با دولت ایران، روابط با دولت روم، عصر مکابیان، فرقه‌های یهودی، آغاز مسیحیت، روابط یهود با کلیسای مسیحی، دوران پراکندگی، تدوین تلمود، میشنا، گمارا، طبقه ربانیون، یهود در اسپانیا، حکمت و عرفان یهودی عصر جدید؛ و اهم سرفصلهای مسیحیت عبارت است از: محیط فکری فلسطین و روم پیش از آغاز مسیحیت، ظهور مسیح، کلیسای اولیه، مذاهب گنوسی، کلیسای روم، تدوین اناجیل، مقابله اناجیل سه‌گانه و نامه‌های پولس رسول، رسولان، اورینگن و سنت آگوست و رشد علوم الهی، مجادلات کلامی، رهبانیت، کلیسای ارتدوکس شرقی، مسیحیت در آسیای غربی و آسیای میانه، کلیسا در قرون وسطی، فلسفه مسیحی در قرون وسطی، علل نهضت اصلاح کلیسا، کالون و لوتر، پیدایش کلیسای کاتولیک و کلیساهای پروتستان، کلیسا در برابر اومانیسیم، کلیسا در برابر پیشرفتهای علم جدید.

با نظری اجمالی می‌توان دریافت که ارائه این تعداد سرفصل برای ۲ واحد یهودیت و مسیحیت بیش از حد ظرفیت آن است. از سوی دیگر، در شناخت حتی اجمالی این ادیان نیز نمی‌توان از هیچ‌یک از آنها صرف نظر کرد؛ مضافاً بر اینکه جای شناخت بسیاری دیگر

از مباحث، به‌ویژه وضعیت فعلی این ادیان در جهان حاضر و چالش‌هایی که با آن روبه‌رو هستند و طرح مباحث تطبیقی در آنها خالی است.

۳. دین بودا و خاور. سومین عنوان درسی که در واقع ذکر آن مقدمه‌ای برای رسیدن به مطلب اصلی و مورد نظر است، درس دین بودا و خاور دور با ۲ واحد درسی است. هدف از ارائه این درس شناخت دین بودا و سیر و تحولات آن بعد از بودا تا به امروز و شناخت دین خاور دور شامل تائوئیسم، کنفوسیائیزم و شینتوئیسم است. سرفصل‌هایی که در درس بودا به آنها اشاره شده عبارت است از: دین بودایی، بودا و ادیان هندویی، زندگی بودا و تعلیمات او، شورای اول بودایی و پیدایش فرقه‌ها، دو فرقه اصلی مهاییانه و تهرآوده، بدهیستوه، آشوکا و کوشش‌های او در تقویت دین بودایی، تدوین کتب دین بودایی به زبان پالی، دین بودایی در خاورمیانه و در آسیای جنوب شرقی، بودایی در چین و ژاپن، مکتب ذن در ژاپن، اشاره‌ای اجمالی به مکتب‌های فلسفی بودایی (مادیامیکه و یوگاچاره). و مباحث ادیان خاور دور شامل: تائوئیسم و زمینه‌های فلسفی و اجتماعی آن، بین و یانگ نظریه تائو، پرستش زمین، آسمان و ارواح، مکاتب فلسفی تائوئیسم، آراء چونگ تزو، کنفوسیائیزم، تعالیم کنفوسیوس، اصول اخلاقی و تعالیم سیاسی او، تأثیر دین بودا بر ادیان بومی خاور دور، شینتوئیسم ترکیبی، کنفوسیائیزم ترکیبی. همچنین، این موضوع، یعنی محدودیت تعداد واحد درسی و تفصیل سرفصل‌ها در مورد ادیان ایران باستان و سایر واحدها نیز صدق می‌کند.

در واقع آنچه از ابتدا در بنیان این رشته در نظر گرفته نشده، بی‌توجهی به تناسب نداشتن ظرف و مظروف است؛ یعنی انتخاب ادیان و عرفان به‌عنوان یک رشته درسی در زیرمجموعه‌های دانشکده الهیات و معارف اسلامی؛ حال آنکه باید دانشگاهی را به مطالعات ذیل این مقوله اختصاص داد. متأسفانه آنچه اکنون با آن دست به گریبانیم، قرار دادن مجموعه‌ای از معارف بنیادی بشر از ابتدای خلقت تا زمان حاضر در یک مقوله است که تحت یک نام واحد گنجانده و در گرایشی به نام ادیان و عرفان ارائه شده است. ریختن همه این معارف در ظرفی واحد و عرضه آن در زمانی محدود به دانشجوی در دوره کارشناسی یا کارشناسی ارشد یا حتی دوره دکتری امری ناصواب است که حق این امر را ادا نمی‌کند. چنان‌که شاهدیم دانشجویان این رشته از ابتدا درگیر مباحث مختلفی می‌شوند که تا پایان نیز از آن سر در نمی‌آورند و فارغ‌التحصیلان این رشته، حتی در مقطع دکتری نیز در هیچ‌یک از مباحث ارائه شده به تخصصی درخور و وافی نمی‌رسند و از اسباب و

لوازم اصلی آن محروم‌اند؛ برای مثال، در مطالعات بودایی حتی آشنایی مختصری با هیچ‌یک از زبانهای سنسکریت، پالی یا چینی وجود ندارد یا در مطالعات یهودیت شاید حتی نامی از زبان عبری برده نمی‌شود.

در جهان حاضر که بحث تخصص‌گرایی تا کوچک‌ترین جزئیات پیش رفته و مباحث دین‌شناسی به‌طور عام و خاص هر دین و مکتبی را از ساحات مختلف به‌طور تخصصی و جداگانه بررسی کرده است، غفلت از این امر قطعاً موجب اتلاف هزینه و مهم‌تر از آن اتلاف وقت و انرژی زیادی است که نسل جوان در آموزش متحمل آن می‌شود. بدیهی است با اختصاص چند واحد درسی به مباحثی که هر یک خود رشته‌ای مستقل به‌شمار می‌رود، نمی‌توان به طرح اصول اولیه پرداخت تا چه رسد به برطرف کردن نیاز دانشجوی و ارائه طرحواره‌ای از آن دین یا آیین.

بازبینی جایگاه رشته ادیان و عرفان

بنا بر آنچه گذشت، بازبینی جایگاه این رشته و موقعیت آن ضروری است؛ زیرا در حال حاضر، این رشته بیش از هر چیز به همان کشکول صوفیان می‌ماند که از هر قسم چیزی در آن انداخته‌اند و در واقع حکایت بحر است در کوزه. بدیهی است با چنین وضعیتی نتیجه مطلوب حاصل نمی‌شود و هیچ متخصصی در زمینه دین‌شناسی، اعم از تطبیقی یا رشته‌ای، نخواهیم داشت.

راه‌حلی که به‌نظر عملی می‌رسد و در برخی از جوامع دانشگاهی نیز تا حدودی به آن دست یازیده‌اند، جداسازی این عناوین از یکدیگر تحت عنوان رشته‌های جداگانه است. البته چنان‌که پیش از این اشاره شد، اصلاحاتی در سرفصل دروس این رشته شده که عمدتاً در دانشگاه تهران بوده است؛ ظاهراً در سایر دانشکده‌ها مانند دانشگاه مشهد - چنان‌که جدول دروس آن نشان می‌دهد - همچنان بر سیاق سابق است، یعنی از جدول مصوبه شورای عالی برنامه‌ریزی تبعیت می‌کنند. دانشگاه کاشان و تبریز - که متأسفانه جدول دروس آنها در سایت دانشگاه قابل دسترسی نبود - نیز ظاهراً تابع این قاعده‌اند.

در دانشگاه تهران با اصلاحاتی که در جدول برنامه‌ریزی دروس جدول ۲ به عمل آمد، خوشبختانه مرکزیت بیشتر و فرصت فراخ‌تری برای دروس اصلی ادیان و عرفان فراهم شده است. در این جدول که مربوط به دوره کارشناسی است، هر یک از دروس اصلی از ۲ واحد به ۴ واحد ارتقا یافته و سرفصل دروس و اهداف آن نیز تا حدی تعدیل

شده است. برای اطلاع بیشتر مفاد این جدول که مصوب جلسه مورخ ۸۵/۴/۲۷ شورای برنامه‌ریزی آموزشی دانشگاه است عیناً ارائه می‌شود.

جدول ۲ جدول برنامه‌ریزی دروس ادیان و عرفان دانشکده الهیات و ... دانشگاه تهران

ردیف	نام درس	تعداد واحد	ردیف	نام درس	تعداد واحد
۱	عرفان نظری	۲	۲۰	تاریخ فلسفه غرب (۱)	۲
۲	عرفان عملی	۲	۲۱	تاریخ فلسفه غرب (۲)	۲
۳	تاریخ تصوف (۱)	۲	۲۲	علم کلام (۱)	۲
۴	تاریخ تصوف (۲)	۲	۲۳	علم کلام (۲)	۲
۵	متون عرفانی فارسی (۱)	۲	۲۴	تاریخ فرق اسلامی (۱)	۲
۶	متون عرفانی فارسی (۲)	۲	۲۵	ادیان ابتدایی و قدیم (۱)	۲
۷	متون عرفانی فارسی (۳)	۲	۲۶	ادیان ابتدایی و قدیم (۲)	۲
۸	متون عرفانی عربی (۱)	۲	۲۷	ادیان هند (۱)	۲
۹	متون عرفانی عربی (۲)	۲	۲۸	ادیان هند (۲)	۲
۱۰	آشنایی با سنت‌های عرفانی غیر اسلامی	۲	۲۹	دین بودا	۲
۱۱	روش‌های مطالعات دینی (۱)	۲	۳۰	دین خاور دور	۲
۱۲	روش‌های مطالعات دینی (۲)	۲	۳۱	ادیان ایران پیش از اسلام (۱)	۲
۱۳	ادیان ایران پیش از اسلام (۲)	۲	۳۲	تاریخ فرق اسلامی (۲)	۲
۱۴	دین یهود (۱)	۲	۳۳	فلسفه دین	۲
۱۵	دین یهود (۲)	۲	۳۴	متون دینی به زبان خارجی (۱)	۲
۱۶	مسیحیت (۱)	۲	۳۵	متون دینی به زبان خارجی (۲)	۲
۱۷	مسیحیت (۲)	۲	۳۶	متون دینی به زبان خارجی (۳)	۲
۱۸	تاریخ فلسفه اسلامی (۱)	۲	۳۷	متون دینی به زبان خارجی (۴)	۲
۱۹	تاریخ فلسفه اسلامی (۲)	۲	۳۸	متون عرفانی به زبان عرفانی (۱ و ۲)	۲

البته در برخی از مراکز علمی و دانشگاهی نیز رشته عرفان اسلامی، جداگانه ارائه می‌شود؛ از جمله در دانشگاه آزاد یا دانشگاه ادیان و مذاهب که ذیل عنوان فلسفه و عرفان اسلامی است.

اما در دوره کارشناسی ارشد و دکتری تغییری در جدول دروس اتفاق نیفتاده و همچنان به صورت گسترده و ترکیبی است. حال آنکه حداقل از این مقطع به بعد جای دارد که هر مقوله به صورت جداگانه و تخصصی دنبال شود؛ زیرا مقطع تحصیلات تکمیلی است. در سالهای اخیر دانشگاهی تحت عنوان ادیان و مذاهب در قم تأسیس گردیده که رشته‌های آن تقریباً همان رشته‌های دانشگاه الهیات و معارف اسلامی است؛ البته و خوشبختانه با دید وسیع‌تری به مبحث ادیان و عرفان نظر و آن را به صورت تقریباً تفکیکی مطرح کرده است. به نظر می‌رسد تقسیم‌بندی این دانشگاه در خصوص رشته‌های ادیان و عرفان الگوی مناسبی است. این نهاد که ابتدا به صورت مرکز تحقیق و مطالعات دینی بود، در سال ۱۳۸۷ به طور رسمی از سوی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری به مرتبه دانشگاهی ارتقا یافت. تقسیم رشته‌های مختلف وحیانی و غیر وحیانی در قالب سه گانه مهمی در جهت تخصص‌گرایی در مطالعه آراء و عقاید دینی ملل و نحل مختلف است، که این دانشگاه به آن مبادرت کرده است.

تقسیم‌بندی رشته‌های دانشگاه ادیان و مذاهب

در این دانشگاه رشته ادیان و عرفان به صورت جداگانه در سه دانشکده مستقل چنین ارائه شده است:

۱. دانشکده مذاهب اسلامی، شامل رشته‌های عرفان و تصوف، مذاهب اسلامی و مذاهب فقهی،
۲. دانشکده ادیان، شامل سه رشته ادیان ابراهیمی (یهود و مسیحیت) و ادیان غیر ابراهیمی (ادیان شرق مشتمل بر هندوئیسم، بودیسم، ادیان ایران باستان و ادیان خاور دور) و رشته دین‌شناسی،
۳. دانشکده شیعه‌شناسی، شامل رشته کلام شیعه، مطالعات تاریخ تشیع و فرق تشیع. این دانشگاه در مقطع کارشناسی ارشد دانشجویان می‌پذیرد و دروسی در قالب واحدهای پیش‌نیاز (جبرانی) و واحدهای آموزشی (دروس اصلی و تخصصی) ارائه می‌کند. گذراندن واحدهای پیش‌نیاز برای دانشجویان الزامی است، مگر آنکه در یکی از مراکز معتبر دانشگاهی یا حوزوی آن دروس را گذرانده باشند. دروس پیش‌نیاز عمدتاً شامل مباحث کلی در آشنایی دانشجویان با تاریخ ادیان و نیز تاریخ عرفان و تصوف و نیز فرق و مذاهب اسلامی است؛ تقریباً تا حدی مانند واحدهای دوره کارشناسی رشته ادیان و

عرفان در دانشگاه‌های دولتی است البته عناوین آنها به تبع آنکه مربوط به کدام رشته باشند تا حدی با هم فرق دارد؛ برای مثال، دروس پیش‌نیاز رشته ادیان با پیش‌نیاز رشته‌های شیعه‌شناسی یا با مذاهب اسلامی متفاوت است. هرچند در رشته‌های دانشگاه ادیان و مذاهب نیز امکان تقسیم‌بندی بیشتر وجود دارد. برای نمونه، تفکیک عناوین ادیان از یکدیگر به صورت ادیان و آیینهای هند، ادیان و آیینهای چین و خاور دور و ادیان ایران باستان، یا دین یهود و مسیحیت به صورت مستقل مجال بیشتری برای مطالعه تخصصی این عناوین فراهم می‌ساخت؛ اما شکل فعلی بر صورت رایج این رشته در دانشگاه‌های دولتی ترجیح دارد.

مقایسه برخی از عناوین دروس این دانشگاه در رشته‌های مشابه با رشته ادیان و عرفان در رشته مذاهب اسلامی علاوه بر ۲۲ واحد دروس پیش‌نیاز، ۳۲ واحد دروس تخصصی و اصلی در نظر گرفته شده است که ۸ واحد آن به فرق و مذاهب کلامی اختصاص دارد. در این ۸ واحد که به تفکیک در ۴ قسمت ارائه می‌شود به اهم مسائل کلامی و فرق مختلف شیعه و سنی تا شکل‌گیری نحله‌ها و فرق منشعب شده از اسلام مانند شیخیه، باییه، بهائیه، قادیانیه و غیره پرداخته می‌شود. در رشته تصوف و عرفان تعداد دروس پیش‌نیاز ۳۴ و دروس تخصصی ۳۲ واحد است. تاریخ تصوف و عرفان اسلامی، فرق تصوف، عرفان نظری و عرفان تطبیقی عناوینی‌اند که ۱۴ واحد را به خود اختصاص می‌دهند. همچنین فلسفه عرفان و ارتباط آن با تشیع، عرفان در یهودیت و مسیحیت و عرفان در ادیان غیر ابراهیمی از دیگر عناوین دروس این رشته است.

در دانشکده ادیان دینهای ابراهیمی شامل یهودیت و مسیحیت عنوان یک رشته را به خود اختصاص داده است. علاوه بر دروس پیش‌نیاز، اهم عناوین درسی این رشته بدین قرار است: تاریخ یهودیت و فرقه‌های آن، تاریخ مسیحیت و فرقه‌های آن، کتاب مقدس، شریعت و آداب یهود، فلسفه و الهیات یهودی، اخلاق و عرفان یهودی، الهیات عقلی مسیحی، الهیات نقلی مسیحی، الهیات جدید مسیحی، کلام تطبیقی (یهودی - مسیحی - اسلامی) و اخلاق و عرفان مسیحی. در رشته ادیان غیر ابراهیمی مطالعه سایر ادیان دنبال می‌شود. در این رشته نیز غیر از دروس پیش‌نیاز مهم‌ترین عنوانهای درسی عبارت‌اند از: تاریخ و اندیشه‌های ادیان هند، متون ادیان هند، تاریخ و اندیشه آیین بودا، متون مقدس آیین بودا، تاریخ اندیشه و متون مقدس ادیان خاور دور، تاریخ و اندیشه آیین مزدک، تاریخ، اندیشه و متون مانوی، تاریخ و اندیشه ادیان ایران قبل از زرتشت و تاریخ اندیشه و متون دین زرتشت. در دانشکده

شیعه‌شناسی شناخت و مطالعه مذهب شیعه مورد بحث است و چنان‌که اشاره شد حول سه محور عمده کلام، تاریخ و جامعه‌شناسی قرار دارد. بدین ترتیب، هر رشته تقریباً حد و فصل مشخصی دارد و کم‌وبیش به صورت خاص و مشروح بررسی و مطالعه می‌شود که طبعاً نتیجه آن برای استاد و دانشجو بهتر است.

نتیجه‌گیری

به نظر می‌رسد تقسیم‌گرایش ادیان و عرفان به صورت رشته‌هایی با عناوین مستقل و جداگانه راهی است برای حل مشکل کلی‌گرایی و گستردگی آن. الگوبرداری از تقسیم‌بندی دانشگاه ادیان و مذاهب حداقل در حد رشته‌های ادیان ابراهیمی، غیر ابراهیمی و عرفان و تصوف در دانشگاه‌های دولتی می‌تواند تا حدی به تخصص‌گرایی نزدیک شود. به هر حال، لازم است متولیان این گرایش در دانشگاه‌های دولتی با عزم و جدیت بیشتر به این مسئله توجه کنند.